

Szilágyi Botond

Lukácstól az ezoterikus marxizmusig

A *Történelem és osztálytudat* méltán sorolható a marxizmus klasszikusai közé. Mint ilyen, nem egyetlen hagyománynak az alkotóeleme, hanem a marxizmus több, szerteágazó irányzatában meghatározó jelentőségű. Akár a nyugati marxizmusról, akár a szűkebb értelemben vett kritikai elméletről, vagy a hegelianus marxizmusról beszélünk, Lukács könyve megkerülhetetlen. Jelen írásban azt próbálom megvilágítani, miben ragadható meg az, ami miatt a *Történelem és osztálytudat* jelentősnek bizonyult az értékkritikai megközelítésben, s hogy melyek a mű azon aspektusai, amelyek alapján helyet kaphat az *ezoterikus marxizmusnak* nevezhető vonulatban.

Megelőlegezve e megnevezés későbbi árnyalását: az ezoterikus marxizmus szempontjából alapvető jelentőségű az árufetisizmus marxi elemzése. Ezzel szemben az *exoterikus*, „munkásmozgalmi” (Kurz) vagy „hagyományos” (Postone) marxizmus az osztályharcban keresi az archimédeszi pontot. Az előbbi az elidegenült munka kritikáját végzi el, az utóbbi viszont a munka osztályharcos álláspontjára helyezkedve keresi a tőkés rend forradalmi meghaladásának lehetőségeit.

Az ezoterikus marxizmus „családfájának” innenső végén az értékkritikai iskola tagjai, követői és a *fellow traveler* Moishe Postone állnak, valamint – bizonyos szempontból – Tamás Gáspár Miklós. Az irányzat előőrsét Marx, a *Történelem és osztálytudat* Lukácsa és Guy Debord alkotják. De ide sorolhatnánk a Frankfurti Iskola képviselőit is, különösen Adornót, továbbá Alfred Sohn-Rethelt, aki a *reális absztrakció* fogalmával bővítette a marxianus gondolkodás repertoárját. A felsorolás nem teljes, és részben épp Lukács könyvének példája mutatja, hogy talán jobban tennénk, ha az ezoterikus és exoterikus marxizmusok elválasztásán a marxizmus egész korpuszán belül homályosan elkülönülhető lehetőség áramvonalait értenénk.

A következőkben, az ezoterikus és a hagyományos marxizmus fogalmainak rövid árnyalása után, a *Történelem és osztálytudatról* két, az eldologiasodás és a naturalizáció kritikájának vonatkozásában lesz szó. Ezt követi majd annak a

bírálatnak az ismertetése, amely Lukácsot az értékkritikai vonal felől érheti – ennek során többnyire Moishe Postone erre vonatkozó szövegeire fogok támaszkodni.

Ezoterikus és hagyományos marxizmus

Az ezoterikus¹ és a hagyományos marxizmus közötti különbség legjelentősebb eleme a munka kategóriájának megítélése. A hagyományos marxizmusban a munka „a kapitalizmus kritikájának álláspontja”.² A következmények szerteágazóak, és a marxizmus teljes fogalmi apparátusának sajátos színezetet adnak.³ Mindenekelőtt a termelés természetes formájaként a munka, a társadalmi gazdagság természetes formájaként pedig az érték rögzül; az ellentmondás pedig nem ezeken a formákon belül lokalizálódik, hanem a termelés és az elosztás szférái között. Ez az emancipáció és a szocializmus fogalmára is hatással van. A hagyományos marxizmus

[a] szocializmusra úgy tekint, mint *ugyanannak* a kapitalizmus által létrehozott ipari termelési módnak az új típusú politikai adminisztrációja és gazdasági szabályozása; az elosztás olyan társadalmi formájaként jelenik meg, amely nemcsak igazságosabb, de *adekvátabb* is az ipari termelés számára.⁴

Lényeges, hogy „ez a történeti adekvátság implicite az általános emberi szabadság feltételeként jelenik meg”.⁵ A hagyományos marxizmus tehát a munkát és az értéktermelést akarja felszabadítani, melyet *eltorzítanak* a piac anarchisztikus vonásai. Az érték marxi munkaelmélete pedig pont annak elméleteként szolgál, hogy a kapitalizmusban fennálló elosztás igazságtalan: a munkások által megtermelt érték nem az övék marad, hanem kisajátítja a tőkés (vagy a tőke valamely arctalanabb karaktermaszkja). Itt tehát a munka és az érték kategóriái egy „kizsákmányoláselméletet” alapoznak meg.⁶ Nem fogalmazódik meg kérdésként, hogy az érték mint a gazdagság formája összeegyeztethető-e az elidegenedés felszámolásával vagy az emberi szabadsággal. Mint ahogy az értéktermelő munka

1 A kifejezést a német értékkritikusok használják. Robert Kurz, a *Wertkritik* (később *Wertabspaltungskritik*) jeles képviselője egy ezoterikus és egy exoterikus Marxot különböztet meg: előbbi a modernitás kritikusaként, utóbbit teoretikusaként vagy apologetájaként írja le. Moishe Postone ezzel szemben azt, ami Kurznál az ezoterikus dimenzió, egy Marx-exegézisből fejti ki, és az „exoterikus” tartalmakat a – Marxtól némiképp elkülönített – hagyományos marxizmus kontójára írja. A két Marxhoz lásd BALÁZS – LOSONCZ 2016.

2 POSTONE 2018. 10.

3 Ezt kiválóan foglalja össze Losonczi Márk és Balázs Gábor tanulmánya. Ehhez lásd BALÁZS – LOSONCZ 2016. 40.

4 POSTONE 1993. 9.

5 POSTONE 1993. 65.

6 A kifejezéshez lásd POSTONE 1993. 31.

sem a heteronómia kategóriája. Mind az érték, mind a munka ontológiai kategóriákként jelennek meg.

Ezzel szemben az értékkritikai megközelítés e kategóriák radikális történetiségét állítja. Az érték munkaelmélete innen nézve nem pusztán egy kizsákmányoláselmélet, hanem „a modern társadalom történelmének természetéről szóló elmélet”⁷ Itt egy olyan marxizmusról van szó, amely a kapitalista társadalom különösségét e radikálisan történeti formák uralmában – és ezen uralom radikális történetiségében – ragadja meg.

Mind Postone, mind a német értékkritikusok számára lényeges az absztrakt munka kategóriájának kritikája, elemzéseik viszont a kapitalizmus két másik aspektusára is kiterjednek. Egyrészt a kategoriális összefüggés többi elemének (a többi formának: érték, áru, pénz, tőke) elterjedésére – arra a folyamatra, amely során az emberi lét megannyi aspektusa és rezzenése besoroltatik e kategóriák alá;⁸ másrészt a kapitalizmusnak arra a sajátosságára, hogy ezeket a különös formákat magától értetődökként, természetesként tünteti fel – vagyis az árufetisizmusra.

Itt már világossá válik, hogy miért tekinthetjük Lukácsot az ezoterikus marxizmus vonulatának részeként. Lukács elemzése a marxi árufetisizmus-fogalmat mélyíti el, azt a folyamatot ragadja meg, amely során a kapitalizmus saját képére és hasonlatosságára formálja a világot, hangsúlyozva e folyamat szubjektív aspektusát: hogy az emberek úgy állnak szemben ezzel a világgal, mint amelyen változtatni képtelenek – és ami egyébként is: lehetetlen.

ELDOLOGIASODÁS

Moishe Postone szerint Marx kritikai elméletének egyik törekvése, hogy a felszíni jelenségek és a társadalmi-gazdasági mélystruktúra közti kölcsönhatást ragadja meg. „A mindennapi tevékenységek és a gondolkodás a mélystruktúrák megannyi formáján alapszanak és a maguk során újratermelik [*reconstitute*] e mélystruktúrákat.”⁹ Vagyis a kapitalizmus mélystruktúrái nem változatlanok, még ha az alapvető formák azonosak maradnak is. Lukács épp azt a mélystrukturális változást ragadja meg fogalmilag, amely a kapitalizmus felszíni történéseiből következik – jóllehet a változás tragikus. Az eldologiasodás fogalma ugyanis azt mutatja, hogy a kapitalizmus alapvető reális absztrakciói közti összefüggésektől vezetett emberi ténykedések elmélyítették az árufetisizmus problémáját. Az árufetisizmus klasszikus megfogalmazása Marxnál a következő:

7 POSTONE 1993. 31.

8 Akárho osztályozásról beszélünk. És valóban, osztályhoz tartozásunk nem büszkeség forrása kellene legyen, hiszen ez az elnyomás billoga, egy társadalmilag kirótt kényszerzubbony. (Büszkeség forrása inkább az lehet, ha ez ellen az állapot ellen harcolunk.)

9 POSTONE 1993. 135.

az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak a társadalmi természeti tulajdonságait, ennél fogva a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát. E *quid pro quo* [felcserélés] révén a munkatermékek árukká, érzékileg érzékfölötti, vagyis társadalmi dolgokká válnak.¹⁰

Marx számára tehát a kapitalizmus lényeges aspektusa, hogy benne az ember termelőtevékenységének termékei egy tőlük függetlenül és velük szemben álló rendszerre szerveződnek (tárgyak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyává). Amint Szigeti Attila – az árufetiszizmus értékkritikai olvasata, valamint a Lukács és Debord közti szoros kapcsolatot explicitté tevő – tanulmányában fogalmaz: Marx szerint „a kapitalista árutársadalomban *magát a társadalmi valóságot is a csereérték és a pénz »reális absztrakciói« strukturálják*”.¹¹ Az értékkritikai olvasatban a kapitalizmusra sajátosan jellemző (absztrakt, tehát nem személyi jellegű) elnyomás forrása épp e reális absztrakciók strukturáló ereje, ugyanis – Losonczi Márk és Balázs Gábor tolmácsolásában idézve az értékkritikai diagnózist –: a termelési folyamathoz „képest a termelők voltaképpen *ex post* kerülnek kapcsolatba, mint a tőke önértékesülésének pusztá aspektusai”,¹² tehát tevékenységük teljességgel heteronóm.

Lukács a marxi árufetiszizmus-elemzést a racionalizáció weberi elméletével szintetizálja, hogy rámutasson arra, ahogyan a tőkés formák a kapitalista társadalom egészét áthatják. Amint írja: „[a]z ipari üzem belső szervezeti formájának efféle hatása azonban – magán az üzemen belül is – lehetetlen lenne, ha nem az egész kapitalista társadalom felépítése nyilvánulna meg – koncentrálva – benne.”¹³ Postone szerint emiatt Lukács „kritikája túllép a piac és a magántulajdon kritikáján – tehát az osztályuralom és a kizsákmányolás témáin”.¹⁴ Ez azonban inkább igaz az eldologiasodás-esszéire, mint a *Történelem és osztálytudat* többi esszéjére – erre később még visszatérek.

Lukács számára „csak az osztálytársadalmi lét egyetlenes kategóriájaként válik felfoghatóvá az áru a maga hamisíthatatlan lényegében”.¹⁵ Ekkor válik ugyanis az áru a társadalmi totalitást strukturáló reális absztrakcióvá, és változtatja át a társadalom egészét az üzem mintájára. E folyamat kulcsmozzanata „a kalkulációra, a *kalkulálhatóságra* beállított racionalizálás elve”.¹⁶ Ennek az elvnek a megvalósulása következtében a kalkulálható egységekre redukálhatatlan „szerves-irracionalis”, pusztán minőségileg meghatározható egész széttöretik kezelhető részrendszerekre; ez a folyamat pedig a szubjektív oldalon is megjelenik. „[A] termelés objektumának ez a szétszakítása szükségképpen szubjektuma

10 MARX 1978. 75.

11 SZIGETI 2016. 180.

12 BALÁZS – LOSONCZ 2016. 44.

13 LUKÁCS 1971. 330.

14 POSTONE 2003. 81.

15 LUKÁCS 1971. 323.

16 LUKÁCS 1971. 327.

szétszakítását jelenti.¹⁷ A munkás egyénisége, személye, emberi tulajdonságai „csupán hibaforrásként jelennek meg”.¹⁸ (Lásd fentebb az érték önértékesüléséhez *ex post* érkező termelőket.) Az eldologiasodás tehát annak a társadalmi-történeti fejleménynek a fogalma, mely során egyrészt az áruforma a társadalmi lét egyetemese kategóriájává, másrészt – a racionalizáció fokozódó folyamatának eredményeként – a társadalom szerves egésze egyre inkább fragmentálttá, atomizálttá válik. Ez a folyamat mind a társadalmi objektivitás, mind a társadalmi szubjektivitás oldalán lejátszódik.

Jelen tanulmányban csak utalni tudok a spektákulum fogalmára, mellyel Debord „totalizálja és bizonyos – Lukácstól eltérő – értelemben önreflexívvá teszi az eldologiasodást”.¹⁹ Lényeges azonban, hogy „[a] spektákulumban a fragmentált társadalom *illuzórikusan újra egészsé válik*”,²⁰ ezzel pedig szinte áttetszhetetlenné lesz az a fátyol, amely eltakarja egyrészt azt, hogy a kapitalizmus reális absztrakciói voltaképpen „*emberek közötti kapcsolatok kategóriái*”,²¹ de azt is, hogy ezek történetileg sajátos kategóriák.

Történetiség

Az árufetizmus elmélete egyszersmind a kapitalizmus kategóriáinak *naturalizációját érintő* kritika is. A fetizmus elfedi az áruforma, a munka, az érték történeti, „tehát átmeneti”²² jellegét. Ezért lényeges a hagyományos marxizmus érték-kritikai kritikájában az ontologizálás vádja: a hagyományos marxizmus leválasztja az értéktermelő munka fogalmát a történeti-fetisztikus komplexumról, és olyan általános ontológiai faktumként rögzíti, amely a gazdagság transzhistorikus forrása. A szocialista emancipáció ügye ennél fogva az értéktermelő munka megszabadítása a torzító piaci erőktől, a profitorientált és a burzsoázia által irányított allokációtól. Az érték-kritikai megközelítésben azonban az eldologiasodás alóli felszabadulást csakis a munka eltörlése jelentheti.²³

Ugyan Lukács általában a munka ontologizálásának egyik paradigmikus példaként szerepel az érték-kritikai diskurzusban (*A társadalmi lét ontológiájáról* okán),²⁴ a *Történelem és osztálytudat* bővelkedik a kapitalizmus történeti sajátosságának nyomatékos hangsúlyozásában. A hagyományos marxizmus érték-kritikai bírálata felől nézve egészen szokatlan, hogy a *Mi az ortodox marxizmus?* című esszében a kapitalizmus radikális történetiségének felismerését Lukács a marxista

17 LUKÁCS 1971. 328.

18 LUKÁCS 1971. 328

19 SZIGETI 2016. 188.

20 JAPPE 1999. 24.

21 LUKÁCS 1971. 230.

22 LUKÁCS 1971. 230.

23 Vö. KRÍZIS CSOPORT // GRUPPE KRISIS 2019; KRÍZIS CSOPORT // GRUPPE KRISIS 2021.

24 Vö. KURZ 2016. 33–60. Lukács *Ontológiájának* védelméhez lásd FORCZEK 2024; illetve FORCZEK 2023.

ortodoxia *sine qua non* jaként rögzíti, és ami még fontosabb: a vulgáris marxizmus kritikáját is erre az alapra helyezi. A dialektikát mellőző marxisták „a polgári társadalom struktúráj[át ...] a társadalom általános formájaként”²⁵ rögzítik; és tévedésük legsúlyosabb következménye „a kapitalizmus [...] örököltévése”.²⁶ Nem túlzás azt mondani, hogy a hagyományos (vagy munkásmozgalmi) marxizmus azon kritikája, melyet Postone és a német értékkritikusok művelnek, több mint kezdeményként jelenik meg a *Történelem és osztálytudat*ban; az érvelés fő csapásiránya – a kapitalizmus naturalizációjának kritikája – Lukács művében már kidolgozott formában jelenik meg.²⁷ Az *Osztálytudat*-tanulmányból idézek egy hosszabb részletet:

A történelem ezért nem pusztán e formák érvényességi tartományán belül játszódik le (a történelem csak a *tartalmak*, emberek és helyzetek változása lenne, miközben a társadalom *elvei* örökké azonosak maradnának), és e formák nem is jelentik azt a *célt*, amelyre az egész történelem törekszik, s amelynek elérése után, feladata végeztével, megszűnik. A történelem *éppen e formák története*. E formák átalakulásának története, *mint* az embereket társadalommá összefogó formaké, mint olyan formaké, melyek a gazdasági kapcsolatoktól kezdve, az emberek összes egymás közötti (s ezzel együtt önmagukhoz és a természethez stb. fűződő) viszonyát uralmuk alatt tartják.²⁸

Nehéz lenne pontosabban fogalmazni. Lukács a marxi kapitalizmuskritikának (melyet „történelmi kritikának” nevez)²⁹ pontosan azt az aspektusát hangsúlyozza, amely az értékkritika szempontjából elengedhetetlen. De – mint már jeleztem – a kapitalizmus örököltévéésének a tétjét kifejezetten a történelmi materializmus terrénumán is jelzi. Mind a múlt, mind a jövő vonatkozásában figyelmeztet a tőkés társadalom kategóriáinak meggondolatlan alkalmazására. Ahogyan *A történelmi materializmus funkcióváltásában* írja:

A történelmi materializmus igazságai [...] egy meghatározott társadalmi és termelési renden belüli igazságok. Mint ilyeneket, de csak mint ilyeneket, feltétlen érvényesség illeti meg őket. De ez nem zárja ki olyan társadalmak eljövételét, amelyekben – társadalmi struktúrájuk lényegéből következően – más kategóriák, más igazságösszefüggések fognak érvényesülni.³⁰

E perspektíva – olyan jövő perspektívája, amelyben nem érvényesülnek a kapitalizmus kategóriái – ismét az értékkritikai kérdésvetés radikalizmusát

25 LUKÁCS 1971. 226.

26 LUKÁCS 1971. 226.

27 Lényeges, hogy Lukács számára a kulcsfogalom a dialektikus totalitás, hiszen ennek szemléletéből származik a kapitalizmus helyes megismerése. Erről bővebben a következő részben.

28 LUKÁCS 1971. 272.

29 LUKÁCS 1971. 272.

30 LUKÁCS 1971. 517–518.

visszhangozza: az ontológiai törésként elgondolt forradalmat, amely érvényteleníti, eltörli az absztrakt elnyomás kategóriáit.³¹ Amint Postone írja: „a történelmi fejlődés logikája, melyet [Marx] felvázol, az érték, és ezáltal a társadalmi közvetítésnek a munka által konstituált, objektív, kvantifikálható módja meghaladásának történelmi lehetősége irányába mutat”.³² Ezekben a passzusokban Lukács ezt a Marxot látszik követni.

Lényeges azonban, hogy Lukács elveti a szocializmusba való „természetes” átnövés gondolatát is. Ahogyan a társadalom átalakításával kapcsolatban írja: „[a]dva azonban csak a *lehetőség* van. Maga a *megoldás* csak a proletariátus *tudatos* tettének gyümölcse lehet”.³³ Lehetséges tehát elszalasztani a „forradalmi pillanatot”, a kapitalizmus megszüntetésének ígérete nem váltja be automatikusan önmagát. Amint az a fenti idézetből kitűnik, ez összhangban áll Postone elgondolásával, de Robert Kurz is hasonlóan fogalmaz. Ugyan Postone-nal ellentétben – aki a kapitalizmus meghaladásának mind újra és újra feltűnedező lehetőségét hangsúlyozza (de a posztkapitalista társadalom horizontjának és a kapitalizmus rekonstrukciójának ciklusai akár a végtelenségig is váltogathatják egymást) – a kapitalizmus immanens és elkerülhetetlen összeomlása mellett érvel; hangsúlyozza, hogy „különösen nagy félreértés lenne a tőke összeomlása objektív logikájának konkrét körvonalazásából – amely történetileg valósággá kezd válni – a szocializmusba való átmenet mechanikus automatizmusára következtetni”.³⁴ Mindannyian figyelmeztetnek arra – összhangban az emberi ágenciát zárójelező, azt saját bővített újatermelésébe olvasztó kapitalizmus fetisiztikus jellegének a kritikájával –, hogy nem bízhatjuk az emancipációt rajtunk kívül álló történelmi mechanizmusokra. Rajtunk áll, hogy kilépjünk a kapitalizmus kategóriáinak történelmi erőteréből.

Ezek után rákérdezhetünk arra, hogy mi az Lukács művében, ami az értékkritikai megközelítés alapján bírálat tárgyát képezheti.

Lukács hagyományos marxizmusa

Ha az értékkritika egyik legfontosabb aspektusa a munka kritikája, akkor ehhez a proletariátus mint forradalmi szubjektum zárójelezésének meghatározó gesztusa

31 Lásd KURZ 2014a. A történelmi idő problematikája Debord számára is kulcsfontosságú. Vö. DEBORD 2022. 110–139. Lényeges, hogy Debord a felszabadulást egy új időbeliség intézményében látja (ahogyan az értékkritikai olvasatban is hangsúlyos az absztrakt idő alól való felszabadulás): „A világnak már van egy álma erről az időről; most ideje tudatába kerítenie, hogy képes legyen valóban megélni.” DEBORD 2022. 139. Egyáltalán nem üres játék, hogy Debord a szabadon társult termelők fogalmát „*egymással társult független idők*”-ként téríti el.

32 POSTONE 1993. 361.

33 LUKÁCS 1971. 307.

34 KURZ 2014b. 73.

kapcsolódik.³⁵ A tőke és a munka küzdelme – az osztályharc – a kapitalizmus kezei között zajló küzdelem, amely ugyan vezethet igazságosabb, egyenlőbb, szabadabb társadalomhoz, de nem vezethet a kapitalizmus meghaladásához. Jappe a következő kritikát fogalmazza meg Lukáccsal (és Debord-ral) szemben:

Ami teljességgel hiányozni látszik mind a *Történelem és osztálytudatból*, mind *A spektákulum társadalmából*, az bármi nyoma annak, hogy a szubjektum maga áll az elidegenülés erőinek támadása alatt, mely erők képesek tudattalanját úgy kondicionálni, hogy aktívan azonosuljon a rendszerrel, amelyben létezik.³⁶

Mind Lukács, mind Debord számára a proletariátus képezi azt a szubjektumot, amely szembeszállhat az elidegenülés rendszerével. Jappe ezzel szemben a burzsoáziát és a proletariátust egyszerűen az álló- és a változó tőke „eleven eszközeiként” írja le, amelyek voltaképpen nem irányítják a gazdasági folyamatot.³⁷

Ez szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy Lukács afirmatíván viszonyul a totalitás fogalmához.³⁸ Ezt a totalitást Postone szerint Lukács a „hagyományos értett munka által konstituáltként elemzi”.³⁹ Az eldologiasodás jelensége pedig elfedi ezt a totalitást – a proletariátus hozzárendelt osztálytudatának funkciója pedig épp az, hogy lerántsa a leplet. Lukács számára „a proletariátus döntő fegyvere, egyetlen hatásos fölénye: az a képessége, hogy a társadalom totalitását konkrét, történelmi totalitásnak lássa”,⁴⁰ és épp ezért lényeges a hozzárendelt osztálytudat különbsége a proletariátus empirikus tudatához képest. Amit Lukács a proletariátus osztálytudataként hozzárendel ehhez, az épp a totalitás szemlélete. A proletariátusnak van egyedül *lehetősége* e szemléletnek a megszerzésére. De mi a hozzáadéka ennek a szemléletnek?

35 Ezt a gesztust Tamás Gáspár Miklós *Igazság és osztály* című munkájában egy sajátos csavarral végzi el. A naturalizáció kritikáját, a természetesnek tetsző társadalmi jellegzetességek és kategóriák történetiként való magyarázatát a hagyományos marxizmus egyik alapkategóriájára, az osztályra vonatkoztatja. (A Rousseau-i és a Marx szocializmus megkülönböztetése rímelt az exoterikus/hagyományos és az ezoterikus marxizmus megkülönböztetésére.) Tamás azonban a hagyományos, munkásmozgalmi marxizmus osztályfogalmáról azt állítja, hogy nem hatol a kapitalizmus lényegéig és tulajdonképpen a munkásosztály *rendi* sajátosságaihoz kapcsolódik – ezzel pedig nyitva hagyja egy osztályalapú emancipációs projekt lehetőségét. Vö. TAMÁS 2020. Különösen: 181–194.

36 JAPPE 1999. 27. Ezzel szögesen ellentétes Joseph Fracchia meglátása, aki szerint „[a] Lukács által választott kategóriák és módszertani mutatók tehát mind annak a feltételezésnek a bizonyítását szolgálják, hogy a proletariátus közvetlen tudata mélyrehatóan eldologiasodott. [...] Miután fogalmilag felvázolta az utat, amelyet követve a proletariátus elméletileg saját történelmének szubjektumává válhatna, Lukács az eldologiasodás átható erejéhez tér vissza, hogy megmagyarázza: gyakorlatilag miért nem lesz azzá. [...] Miután Lukács megbizonyosodott afelől, hogy a proletariátus képtelen önerőből befejezni a [forradalmi] utazást, Lukács úgy próbálta kielégíteni forradalmi buzdóságát, hogy a forradalmi pillanat megragadásának alternatív módjait kereste”. FRACCHIA 2013. 82. Fracchia ezzel magyarázza Lukács leninizmusát. Jappe kritikája annyiban viszont megállja a helyét, hogy a hozzárendelt osztálytudat invenciójával Lukács megtalálja a módját, hogy a proletariátust mint forradalmi szubjektumot megőrizze – általa pedig megmarad a kapitalizmus történelmi erőterében.

37 Vö. JAPPE 1999. 37.

38 Vö. POSTONE 2009. 209.

39 POSTONE 2003. 85.

40 LUKÁCS 1971. 491.

Itt már közel járunk Lukács hagyományos marxizmusához. Az *Osztálytudat* című szövegben kiemeli, hogy azáltal, hogy a proletariátus képes (lehet) a társadalmat mint totalitást megismerni, „centrálisan, a valóságot megváltoztatva képes cselekedni”,⁴¹ egyesítve a gyakorlatot és az elméletet. A tanulmány második részének elején megjelenik az állam mint az osztálytudat természetes intenciója – Lukács arról beszél, hogy a prekapitalista osztályok, társadalmi csoportok hogyan viszonyultak az államhoz. A harmadik részben pedig azt olvashatjuk, hogy csak a burzsoázia és a proletariátus „létezési [feltételeiből] kiindulva *képzeltető el* egyáltalán az egész társadalom megszervezésére irányuló terv”.⁴² Világos, hogy az imént említett centrális cselekvési képesség egy, a gazdaságot államilag koordinálni képes tervező (osztály)tudat képessége. Lukács ki is emeli, hogy a burzsoázia – legjobb esetben is csak részleges – társadalommegismerésének csúcspontjára jutott azzal, hogy a tervezés eszközének alkalmazását fontolgatja. De az, hogy azon kezd gondolkodni, hogy a tervezést összeegyeztesse a burzsoá osztályuralommal, nem más, mint „*a burzsoázia osztálytudatának kapitulációja a proletariátus osztálytudata előtt*”, ezzel pedig – szól az ítélet – a burzsoázia „vezetésre képes erejét visszavonhatatlanul elvesztette”.⁴³

Lukács tehát abból, hogy a burzsoázia hajlandó bevetni a tervezést, nem azt a következtetést vonja le, hogy a kapitalizmus és az állami tervezés között nincs *lényeges* ellentmondás, hogy a kapitalizmus alapvető kategóriái összeegyeztethetőek a társadalom egészére irányuló tervezéssel, koordinációval. Ellenkezőleg, Lukács arra következtet, hogy a szocializmus már az ajtón kopogtat. Vagyis a hagyományos marxizmus klasszikus képletét követve a *kapitalizmus – burzsoá osztályuralom – piac* triászával a *szocializmus – proletár osztályuralom – tervezés* triászát állítja szembe. Amint Postone megjegyzi:

Bár a *Történelem és osztálytudat* tartalmaz a gyári munka struktúrájára vonatkozó kritikákat, a háttérben megbúvó előfeltételezések egybecsengenek a kapitalizmus hagyományos, lényegében a piac és a magántulajdon kategóriáinak – tehát a munkához képest külsődleges kategóriák – tükrében elvégzett elemzéseivel.⁴⁴

A hagyományos marxizmus megközelítésében „[a] kapitalizmus partikularizáló és fragmentáló viszonyai azonban meggátolják a »munka« beteljesülését”.⁴⁵ A *Történelem és osztálytudat*on valóban végigvonul a fragmentált, részterületekre bontott valóság és a pusztán részterületeket felfogni képes tudat problémája, amely képtelen színről-színre látni a konkrét társadalmi totalitást. Az eldologiasodás-tanulmányban a gyári munka kritikája innen nézve inkább azt sugallja, hogy a

41 LUKÁCS 1971. 302.

42 LUKÁCS 1971. 289.

43 LUKÁCS 1971. 300.

44 POSTONE 2009. 211.

45 POSTONE 2018. 10.

voltaképpen probléma az, hogy az áru kategóriájának egyeduralma eltorzítja a munkát. Más szóval: Lukács számára a kapitalizmus elnyomó jellegének forrása, hogy a munka az áruforma alá vettetik. A kapitalizmus történelmi meghaladása pedig abban áll, hogy a munka osztálya, a proletariátus átveszi a hatalmat a burzsoáziától, amelynek uralma az áruforma uralmát biztosítja. Az értékkritika felől nézve azonban az így értett szocializmus „egy olyan világ, amelynek pusztán menedzserei változnak meg”.⁴⁶

A *Történelem és osztálytudat*ban tehát Lukács egyrészt ténylegesen művel és fejleszt egy olyan marxista kapitalizmuskritikát, amely később mértékadó lesz az értékkritikusok számára, másrészt viszont megőrzi a hagyományos marxizmus lényeges mozzanatait. Robert Kurz szerint:

[a] kategoriális kritikához történő átmenet [olyan kritikához, amely a kapitalizmus alapvető kategóriáira összpontosít, és nem az értékkritika szerint ezen kategóriák érvényességi körén belül zajló osztályharca – Sz. B.] azon teoretikusok munkájában található meg, akik a hagyományos marxizmus határvidékén mozognak, mint Lukács György (és, másképpen: Adorno).⁴⁷

De hol téved Lukács? Van valami a kategoriális elemzésében, ami visszavezeti őt a hagyományos marxizmus alapvető képletéhez? Postone Lukács-kritikáját követve ezt a tévedést a marxi kategóriák, kifejezetten az áru egyoldalú megragadásában lokalizálhatjuk. Lényeges, hogy Marx számára mind az árutermelő munka, mind az áru maga kettős jellegű a kapitalizmusban. Az áru egyszerre csereérték és használati érték, ahogy a munka is absztrakt és konkrét munka egysége. Az érték maga a csereértéken keresztül kerül kifejezésre, és tartalmát az emberi munkaidő kifejtése képezi – egészen pontosan az áru megtermeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő-kifejtés. A kapitalizmus kategóriái tehát nem egyszerűen absztraktak, hanem sajátos egységét jelentik absztrakt és konkrét aspektusoknak, amelyek feszültségben állnak egymással. Ez a feszültség szüli azt a történelmi dinamikát, amely a kapitalizmus sajátja.

Itt egészen röviden foglalom össze Postone Marx-olvasatának azt a részét, amely ezzel a dinamikával foglalkozik.⁴⁸ Ez a dinamika szorosan összefügg az értéktöbblet termelésének kapitalista imperatívuszával. Több módja van az értéktöbblet elérésének, itt azonban pusztán a relatív értéktöbbletről szükséges szót ejteni, amelyet a termelékenységgel való javításával érnek el – tehát az egy munkaidő-egység alatt megtermelt árumennyiség növelésével. Ha a termelékenységgel való javítás még nem terjedt el a társadalomban, akkor az így megnövekedett termelési kimenet értéktöbbletet jelent: többletet a termelékenység általános társadalmi szintjéhez képest. Amikor viszont ez az intézkedés elterjedt és széles

46 JAPPE 1999. 42.

47 KURZ 2014c. 351.

48 Postone elméletének részletes ismertetéséhez lásd SZIGETI 2018.

körben alkalmazottá válik – amit kikényszerít a verseny⁴⁹ –, ez az új termelékenységi szint lesz az alapértelmezett, és új innovációra lesz szükség ahhoz, hogy újra értéktöbbletet lehessen elérni.⁵⁰

Postone a csereértékben kifejeződő érték konkrét párjaként az anyagi gazdagság fogalmát rögzíti – az érték az anyagi gazdagság történetileg specifikus formája tehát. Lényeges, hogy a taposómalom-dinamika eredményeként elinduló fejlődés sosem idéz elő tartós termelékenységnövekedést az érték-dimenzióban: az érték termeléséhez továbbra is ugyanannyi munkaidő-kifejtésre van szükség; ellenben az anyagi gazdagság tekintetében a termelékenység növekedése maradandó. Mivel azonban a kapitalizmusban a termelés célja nem az anyagi gazdagság termelése, hanem az értéktöbblet-termelés, a munkaidő-kifejtés továbbra is szükséges marad – a termelékenység szintjének növekedése ellenére. Ezt nevezi Postone taposómalom-dinamikának.⁵¹

Ez a taposómalom-dinamika alapozza meg Postone szerint a lényeges elmentmondást aközött, ami van, és ami lehetséges lenne. „A kapitalizmus történelmi dinamikája vég nélkül termeli az »újat«, miközben újratermeli »a régít«.”⁵² Létrehozza meghaladásának alapját, de alássa ezt az alapot azáltal, hogy újratermeli az alapvető kategóriák összefüggését. Egy olyan történelmi dinamikáról van szó tehát, amelyet képtelenek ellenőrzésük alatt tartani azok az emberek, akiknek a tevékenysége végső soron e dinamikát konstituálja.⁵³ Amint Postone *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* kapcsán megjegyzi: „A történelem, amelyet Lukács az emberiség önkonstitúciójának dialektikus folyamatként gondol el, ebben az esszében meghatározatlan; nem elemzi a kapitalizmus fejlődési folyamatával összefüggésben.”⁵⁴

49 Lényeges, hogy Postone szerint „[m]iután kialakul, az értéktörvényt politikailag is lehet közvetíteni”. POSTONE 1993. 291. Tehát a kapitalizmus korai korszaka utána nincs okvetlenül szükség a piaci versenyre ahhoz, hogy az itt leírt dinamika működjön (lásd például a létezett szocializmusokban a „termelőerők fejlesztésének” szlogenjét; vö. CASALS 1980.).

50 Lásd POSTONE 1993. 287–291.

51 A taposómalom-dinamikához lásd POSTONE 1993. 289. Fontos, hogy a német értékkritikusok ezen a lényeges ponton egészen más következtetésekre jutnak: szerintük az értéktermelő munka fokozatos elavulása az érték kiürüléséhez, ezáltal pedig a kapitalizmus összeomlásához vezet. Vö. KURZ 2014b. 43–66.

52 POSTONE 2003. 95.

53 Vö. POSTONE 1993. 31. Egy ilyen értelemben vett történelem tehát, amelynek tőlünk független logikája és törvényei vannak, Postone számára pusztán a kapitalizmusban áll fenn, és az absztrakt elnyomás egyik aspektusa. Érdekes, hogy Révai József többek közt épp azt bírálja a *Történelem és osztálytudatról* szóló kritikájában, hogy Lukács túl közel kerül ehhez az állásponthoz, ti. hogy „van történelem, de azelőtt nem létezett”. RÉVAI 1979. 93. Postone szerint bizonyos értelemben tényleg így van. Lukács az *Osztálytudatban* a következőt írja: „a törvényszerűség pedig csupán azon a történelmi környezetben belül érvényes, amely létrehozza, és amelyet viszont meghatároz.” LUKÁCS 1971. 275. Ebben azonban inkább Castoriadishoz áll közelebb (lásd CASTORIADIS 2022. 301–302.) – tekintettel arra, hogy Postone számára a törvényekkel bíró történelem gondolata a kapitalizmus sajátos történetiség-módusának visszavetítése. Másutt pedig mintha azt sugallaná, hogy a történelem egy-egének/kontinuitásának (szubjektív) alapja az ember és természet közötti konfliktus. Vö. LUKÁCS 1971. 527.

54 POSTONE 2003. 92.

A történelmi folyamat Lukácsnál – Postone értelmezésében – külsődleges a kapitalizmushoz képest, amelyet statikusan, a minőségi mennyiségének való alávetéseként ábrázol, a formalizmus filozófiai problematikáját idézve. „Lukács igenli a proletariátus gyakorlata által konstituált dialektikus történelmi folyamatot (s ezáltal a történelem, totalitás, dialektika, munka és a proletariátus fogalmait) mint a kapitalizmussal szemben állót.”⁵⁵ Viszont Postone szerint Marx kritikai elmélete kiterjed ezekre a fogalmakra is, amelyeket a kapitalista társadalom történelmi sajátosságaiként azonosít.

A történelmi dinamika azért külsődleges a kapitalizmus lényegéhez képest a *Történelem és osztálytudatban* – a történetiséggel és a történelmi dinamizmussal foglalkozó megannyi sziporkázó és mély elemzés ellenére –, mert Lukács az áruformát annak absztrakt oldalával azonosítja, ezáltal pedig „naturalizálja az áruforma konkrét dimenzióját”.⁵⁶ Ezért lappang ott a reális gyakorlat (hagyományosan értett, transzhistorikus „munka”) és az áruforma közötti ellentmondás; a burzsoá osztályuralommal együtt járó piaci anarchia és a proletár praxis által konstituált konkrét totalitás közötti ellentmondás. Az ellentmondás tehát nem a kétosztatú kapitalista kategóriák absztrakt és konkrét aspektusai között, tehát a kategóriákon belül jelentkezik, hanem az egységesként elgondolt kategóriák között. Ezért jelenik meg a tervezés mint *panacea*, és ha ehhez hozzászámítjuk a proletariátus empirikus tudatának eldologiasodását, akkor teljesen logikus, hogy Lukács elköteleződik a bolsevik szocializmus mellett.⁵⁷ Hosszabban idézem ismét Postone-t:

Marx, mint ismeretes, határozottan állította, hogy az eljövendő társadalmi forradalom a jövőből kell hogy merítse költészetét, szemben a korábbi forradalmakkal, amelyek a múltat szemlélték és félreismerték saját történelmi tartalmukat. Lukács kapitalizmusról alkotott kritikai elmélete azonban, mely Hegel „materialista” átértelmezésén nyugszik, egy olyan jövőbe hátrál, amelyet nem ragad meg. Walter Benjamin képére emlékeztet, a történelem angyaláról, mely egy olyan jövő felé sodródik, amelynek háttal áll. Ahelyett, hogy a kapitalizmus meghaladásának irányába mutatna, Lukács megközelítése egy olyan félreismerést von maga után, amely impliciten igenli a kapitalizmus új, államközpontú konfigurációját, amely az első világháború után alakult ki.⁵⁸

55 POSTONE 2003. 93.

56 POSTONE 2003. 95.

57 Lásd FORCZEK 2023. Lukács azáltal jut el a hagyományos marxizmus szocializmus-fogalmához, hogy az áru absztrakt dimenziójának szempontjából gondolja el a kapitalizmust. Ennek fordítottja történik az *Überhauptban*, amelyben a szerzők az áru konkrét dimenziójának, a használati értéknek a szempontjából gondolják el a szocializmust – de ebben az esetben is a hagyományos marxizmus szocializmus-fogalmához jutnak el. VÖ. BENCE – KIS – MÁRKUS 1992. Az értékkritikai elemzés viszont arra enged következtetni, hogy mindkét esetben a kapitalizmus történelmi-fogalmi erőterén belül maradnak. VÖ. SZILÁGYI 2023.

58 POSTONE 2003. 97–98.

Következtetések

Fontos megjegyezni, hogy a *Történelem és osztálytudat* annak ellenére, hogy lényeges pontokon a hagyományos marxizmus, és ennyiben a kapitalista modernitás kategóriáinak erőterében maradt, az értékkritikai megközelítés számára valódi előfutárnak tekinthető. Azt azonban nem szeretném sugallni, hogy Lukács műve korábbi „evolúciós lépcsőfokot” képviselne. Nem pusztán arról van szó, hogy az eldologiasodás jelenségének elemzése voltaképpen *helyes*; értékkritikai kritikája leginkább abban áll, hogy rámutathatunk: mire *nem* vonatkoztatta Lukács. Lényeges pontokon jelent ugyanis kihívást az értékkritikai perspektíva dilemmáinak vonatkozásában.

Az értékkritika esetében szembevetendő a normativitás hiánya. Ahogy Szigeti Attila írja Postone elméletéről szóló tanulmányában:

Az érték és a munka fölszámolásának a jelszaván túl az értékkritika képtelen a kapitalizmuskritikájából következő lényegi normatív kérdés megválaszolására: hogyan lehetséges az elidegenedett struktúrát, az érték automata szubjektumát fölszámoló társadalmi cselekvés, illetve, tovább kérdezve: hogyan hozhatóak létre más – az absztrakt munka és az érték önleidegenítő és önälvetülő társadalmi szintézisét fölváltó – *nem elidegenedett politikai-társadalmi szintézisek*, végeredményben: *új, érték utáni társadalmi absztrakciók*?⁵⁹

Lukács számára a megoldás kulcsa a proletariátus volt, de láttuk, hogy az értékkritikai olvasat rámutat megoldásának hiányosságaira: a munka transzhistorikus fogalmának lappangására lehetünk figyelmesek, ha megvizsgáljuk, hogyan érti Lukács a kapitalizmus kategóriáit. Postone szerint a kapitalista társadalmi szintézis totalitásának egy másik formájában való afirmációjával van dolgunk, amikor a kapitalizmus meghaladásaként az tűnik fel, hogy „egy korábbi, absztraktabb totalitást [burzsoá osztályuralom, piac – Sz. B.] egy látszólag konkrétabb totalitás helyettesíti”.⁶⁰

Ha azonban nem tartjuk elgondolhatónak a proletariátus álláspontjáról a posztkapitalista világot, és nem tartjuk megragadhatónak történeti lényegét a *tudatos tervezés*, egy konkrét társadalmi totalitás tudatosításának fogalmaival, akkor normatív síkon pusztán a Szigeti által említett jelszavak maradnak. Az elméletből egészen világosan következik az érték és a munka megszüntetésének programja, azonban kérdés, hogy ez a program hogyan valósulhat meg, ha egyedül egy ontológiai törés fogadható el.

Lukács – szocializmus-képének elméleti hiányosságai ellenére – e dilemmát is precízen tárgyalja. A *történelmi materializmus funkcióváltásában* írja:

59 SZIGETI 2018. 135.

60 POSTONE 2003. 89.

„a forradalmi fordulóponton *gyakorlatilag* komolyan kell venni a gyökeresen újnak, a gazdasági struktúra átállításának, a folyamat irányválttatásának, tehát az ugrásnak a kategóriáját”.⁶¹ Törés, ugrás, szakítás – mint annyiszor a *Történelem és osztálytudatban*, itt is a legelemibb problémákról van szó. Lukács egyenesen azt írja, hogy a gazdaságnak „mint gazdaságnak meg kell szünnie”.⁶² Azonban arra is figyelmeztet, hogy „[e]z a megszüntetés, ez az ugrás: folyamat. És nagyon fontos, hogy sohase tévesszük szem elől sem ugrásszerűségét, sem folyamatos természetét”.⁶³

Lukácsot azonban e pontokon is a proletariátus forradalmának *fordulatába* vetett bizalma lendíti túl: ez az a transzcendentális garancia, amely szavatolja, hogy a szocializmus építésének gyakorlata „mindannyiszor *valamilyen minőségileg újnak irányába fordul*; hogy benne a társadalom megismert egészét célzó, tudatos cselekvés nyer kifejezést; hogy tehát – intenciója és alapja szerint – a szabadság birodalmába tartozik”.⁶⁴ Mégsem látszunk szabadulni a hagyományos marxizmus fantomjától, amelyet ha mégis meg szeretnénk kerülni, ismét csak a kritikával maradunk – amely viszont csak azt tudja biztosan megmondani, mi az ami *nem* fordul el a minőségileg és *történelmileg* új felé.

Lukács fejtegetései alapján világos, hogy az ugrás folyamatszerűségét csak valamilyen tendenciákban lehet megragadni. Azonban az értékkritika (megalapozott) szkepszise a kapitalista kategóriáknak és ezek hagyományos marxista kritikájának azon képességével szemben, hogy egy kapitalizmus utáni világot artikuláljanak, azt jelenti, hogy ezzel a beszédmóddal lehetetlen *azokat* a tendenciákat megragadni (vagy a tendenciákban *azokat a mozzanatokot* megragadni), amelyek valóban egy „történelmi túlnan” irányába mutatnak.⁶⁵ Egyszerre van tehát szükségünk új fogalmakra és új gyakorlatokra: olyan fogalmakra (vagy nevekre?), amelyek képesek megragadni a konkrét totalitásban mindazt, amely túlmutat a munka társadalmaként értett kapitalizmuson, és olyan gyakorlatokra, amelyek új fogalmakért kiáltanak. Ahhoz azonban, hogy egy ilyen fogalmi háló, vagy – talán pontosabb lenne most pontatlanabban fogalmazni – ez az új beszédmód valóban olyan tendenciákat ragadhasson meg, amelyek egy ugrás folyamatszerűségéhez tartoznak, képes kell legyen arra is, hogy a kapitalizmust artikulálja – jóllehet egészen másképp. Ezért továbbra is dolgunk lesz azzal a marxista irodalommal, mely valódi történelmi mélységében ragadta meg a kapitalizmus sajátosságait. Lukács *Történelem és osztálytudata* beszélgetőtársunk marad.

61 LUKÁCS 1971. 547.

62 LUKÁCS 1971. 549.

63 LUKÁCS 1971. 550.

64 LUKÁCS 1971. 548.

65 Itt ráadásul még azzal a problémával is dolgunk akad, amelyet – Alfred Sohn-Rethel későbbi kísérletéhez hasonlóan – Lukács megint csak részletesen tárgyal az *Eldologiasodás...* második részében. Azzal a problémával tehát, hogy a filozófiai gondolkodás pusztán a fennálló társadalmi rend kategóriáinak érvényén belüli kombinációkra képes. Ezt a hallatlan metafizológiai tézist redukzív lenne redukzívnek minősíteni. Vö. SOHN-RETHEL 1978.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS Gábor – LOSONCZ Márk: Az érték, az áru, a munka – és ellenségei. In. *Elidegenedés és emancipáció: Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Szerk. MAROSÁN Bence Péter et al. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 2016.
- BENCE György – KIS János – MÁRKUS György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest: T-Twins Kiadó – Lukács Archívum. 1992.
- CASALS, Felipe García: Theses on the Syncretic Society. *Theory and Society* (1980) 9. 233–260.
- CASTORIADIS, Cornelius: *A társadalom mint képzeleti intézmény*. Ford. KICSÁK Lóránt. Budapest: Gondolat Kiadó. 2022.
- DEBORD, Guy: *A spektakulum társadalma*. Ford. ERHARDT Miklós. Budapest: Open Books. 2022.
- FORCZEK Ákos: A Párt és a Munka. Szempontok Lukács György filozófiájának szisztematikus-történeti kutatásához. *Elpis* 16 (2023) 1. 89–107.
- FORCZEK Ákos: The *post festum*-rationality of history in Georg Lukács' *Ontology*. *Studies in East European Thought* 76 (2024) 2. 177–192.
- FRACCHIA, Joseph: The Philosophical Leninism and Eastern „Western Marxism” of Georg Lukács. *Historical Materialism* 21 (2013) 1. 69–93.
- JAPPE, Anselm: *Guy Debord*. Ford. NICHOLSON-SMITH, Donald. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press. 1999.
- KRÍZIS CSOPORT // GRUPPE KRISIS: Értékkritika – Kiáltvány a munka ellen. I. rész. Ford. TILLMANN Ármin. *a szem* (2019) URL: <https://ujszem.org/2019/09/15/ertekkritika-kialtvany-a-munka-ellen-i-resz/>.
- KRÍZIS CSOPORT // GRUPPE KRISIS: Értékkritika – Kiáltvány a munka ellen. II. rész. Ford. TILLMANN Ármin – SZILÁGYI Botond. *a szem* (2021) URL: <https://ujszem.org/2021/03/23/ertekkritika-kialtvany-a-munka-ellen-ii-resz/>.
- KURZ, Robert: On the Current Global Economic Crisis: Questions and Answers. In. *Marxism and the Critique of Value*. Szerk. LARSEN, Neils – NILGES, Mathias – ROBINSON, Josh – BROWN, Nicholas. Chicago: MCM' Publishing. 2014c. 331–356.
- KURZ, Robert: The Crisis of Exchange Value: Science as Productivity, Productive Labor, and Capitalist Reproduction. In. *Marxism and the Critique of Value*. Szerk. LARSEN, Neils – NILGES, Mathias – ROBINSON, Josh – BROWN, Nicholas. Chicago: MCM' Publishing. 2014b. 17–76.
- KURZ, Robert: The Ontological Break: Before the Beginning of a Different World History. In. *Marxism and the Critique of Value*. Szerk. LARSEN, Neils – NILGES, Mathias – ROBINSON, Josh – BROWN, Nicholas. Chicago: MCM' Publishing. 2014a. 357–372.
- KURZ, Robert: *The Substance of Capital*. Ford. HALPIN, Robin. London: Chronos Publications. 2016.
- LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat*. Szerk. VAJDA Mihály. Budapest: Magvető Kiadó. 1971.
- MARX, Karl: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I. kötet*. Ford. RUDAS László – NAGY Tamás. s. a. r. a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége. Budapest: Kossuth Kiadó. 1978.
- POSTONE, Moishe: *A Tőke újragondolása a Grundrisse fényében*. Ford. SZILÁGYI Botond. *Kellék* (2018) 59. 7–29.
- POSTONE, Moishe: Lukács and the Dialectical Critique of Capitalism. In. *New Dialectics and Political Economy*. Szerk. ALBRITTON, Robert – SIMOULIDIS, John. London: Palgrave Macmillan. 2003.
- POSTONE, Moishe: The Subject and Social Theory: Marx and Lukács on Hegel. In. *Karl Marx and Contemporary Philosophy*. Szerk. CHITTY, Andrew – MCLIVOR, Martin. London: Palgrave Macmillan. 2009.
- POSTONE, Moishe: *Time, Labor and Social Domination*. New York: Cambridge University Press. 1993.

- RÉVAI József: Recenzió Lukács György „Történelem és osztálytudat” c. kötetéről (1925). Ford. F. MAJLÁT Augusztá. In. *A magyar marxista filozófia a két világháború között*. Szerk. NYÍRI Kristóf. Budapest: Kossuth Könyvkiadó. 1979. 87–96.
- SOHN-RETHEL, Alfred: *Intellectual and manual labor*. Ford. SOHN-RETHEL, Martin. London: The Macmillan Press. 1978.
- SZIGETI Attila: Értékkritika. In. *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Szerk. ANTAL Attila – FÖLDES György – KISS Viktor. Budapest: Napvilág Kiadó. 2018. 117–139.
- SZIGETI Attila: Lukács és Debord: eldologiasodás és spektákulum. In. *Az értelem anyanyelvén: magyar filozófusok a 20. és 21. században*. Szerk. RIGÁN Lóránd – UNGVÁRI ZRÍNYI Imre. Kolozsvár: Komp-Press Kiadó – Korunk. 2016. 177–193.
- SZILÁGYI Botond: Kritikai politikai gazdaságtan vagy a politikai gazdaságtan kritikája? *Elpis* (2023) 2. 99–111.
- TAMÁS Gáspár Miklós: Igazság és osztály. Ford. SIPOS Balázs. In. *Antitézis*. Szerk. SIPOS Balázs. Budapest: Kalligram. 2020. 113–194.